

CIGÁNYOK A CSEREHÁT–HERNÁD–BÓDVA VIDÉKEN TÁJEGYSÉGI ELEMZÉS

G. Fekete Éva

BEVEZETÉS

Az MTA Regionális Kutatások Központja Észak-magyarországi Osztályán 1991 óta végzett kutatások a cigánysággal kapcsolatos rendkívül bonyolult és sokrétű problémakörből a cigányság migrációjára, a térben, a településeken való megjelenésükre, települések közötti és településeken belüli népességmozgásaikra vonatkozó törvényszerűségeket, ezeknek a cigány és nem cigány lakosság életmódjára, a közösségek strukturális átalakulásaira gyakorolt hatásait igyekezett feltárni. A 2001. évi népszámlálás adatsorainak elemzését követően a térségi szociális felzárkóztatási program megalapozásaként 2002-ben végzett vizsgálatok eredményeivel egészítettük ki adatbázisunkat.

A több mint tíz éves kutatómunkára támaszkodva kíván a jelen tanulmány Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi, aprófalvas, hagyományosan rurális régiójában a cigányság jelenlétével, létszámának és népességen belüli arányának alakulásával, a szegregációval, a cigányság jelenléte által generált társadalmi problémákkal, az ezek kezelésére kialakított, vagy éppen ki nem alakított helyi politikákkal kapcsolatos kérdések áttekintéséhez segítséget nyújtani.

A vizsgált terület a Hernád és a Bódva folyó völgyére, a két folyó által közrefogott dombvidékre, valamint az ehhez a területhez csatlakozó úgynevezett Galyaságra és Abaúj-Hegyaljára terjed ki, gyakorlatilag a volt edelényi és encsi városkörnyéket, a mai edelényi, encsi, szikszói és abaúj-hegyaljai statisztika kistérséget alkotó terület 125 települését foglalja magába (G. Fekete 1995).

1. A TÉRSÉG ÁLTALÁNOS BEMUTATÁSA

A Cserehát Észak-Magyarországon, a magyar–szlovák országhatár mellett, Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi részén található dombvidéki kistáj. Neve a táj nagy részét borító cseres-tölgyes erdőkről származik. Határai északon az országhatár, nyugaton a Bódva, keleten a Hernád és délen a Sajó. A három folyó által közrefogott, csúcsára állított háromszögre emlékeztető, szigetszerű terület mintegy 1847 km²-t tesz ki. A dombvidék gazdasága, területi fejlődése nem választható el a határoló folyóvölgyek nagyobb, a népességet, a szolgáltató intézményeket és a vállalkozásokat koncentráló településeitől, különösen nem a völgyekben található négy kisvárostól (Edelény, Szendrő, Encs, Szik-

szó). E kisvárosokhoz a völgyek túloldalán fekvő hegyvidéki jellegű területek (Aggteleki Karszt, Abaúji Hegyalja) aprófalvai is szorosan kötődnek, ami indokoltá teszi a Cserehát, a Hernád- és a Bódva-völgy egységként való kezelését. Ráadásul ez az a méret, amelyben már önerős gazdasági fejlesztések is megvalósíthatóak. A valójában három-négy statisztikai körzetből felépülő kistérség – bár lakosság száma alapján nem haladja meg a szokásos kistérségeket – szubrégióknak tekinthető.

A térség jellemzően és hagyományosan aprófalvas jellegű. A határoló folyó-völgyek viszonylag nagyobb településeivel együtt összesen 125 településen több mint 90 ezer ember él. Ebből a terület harmadát kitevő 615 km²-nyi Belső-Cserehát 56 településén csak mintegy 15 ezren laknak. A térség négy kisvárosában koncentrálódik a népesség közel harmada (Edelény 11 ezer, Encs 7 ezer, Szikszó 6 ezer, Szendrő 4,5 ezer fő). Az 1880-as népszámlálás idején a térség egészének 89 ezer lakosa volt, amiből még 26 ezren éltek a Belső-Csereháton. A terület két szélső és középső részét alkotó hegy- és dombvidéken tehát a népesség rohamosan fogy, majdnem felére csökkent az említett időszakban.

A lakosság a jobb életkörülményeket és biztosabb megélhetést ígérő folyó-völgyekbe és a megye, az ország korábban dinamikusabban fejlődő ipari körzeteibe vándorolt el. Az elnéptelenedést jelzi, hogy tíz faluban a lakosok száma már nem éri el a 100 főt sem, és létezik egy kis falu (Szanticska), ahol a közelmúltig már csak egyetlen lakos élt. A táj jellemző építészetét, a hamisítatlan falusi környezetet, a kistelepülések báját épp ezek a falvak őrizték meg leginkább. A modern, s még inkább a posztmodern korszak embere a kikapcsolódást, a nyugalmat, a természet közelségét, a múlthoz, a gyökerekhez való visszatérést találhatja meg a 21. század ezen „szigetein”.

Az elnéptelenedési folyamat „lakmuspapírként” jelzi a terület gazdasági, infrastrukturális és társadalmi elmaradottságát. A Cserehát elmaradottsága több évszázados folyamat következménye, de a folyamat felgyorsulása a 20. század második felétől, sőt a 1960-as évektől, mintegy a „szocialista” gazdaságpolitika „eredményeként” figyelhető meg (1960 óta a Belső-Cserehát népességének 40 százaléka hagyta el a területet).

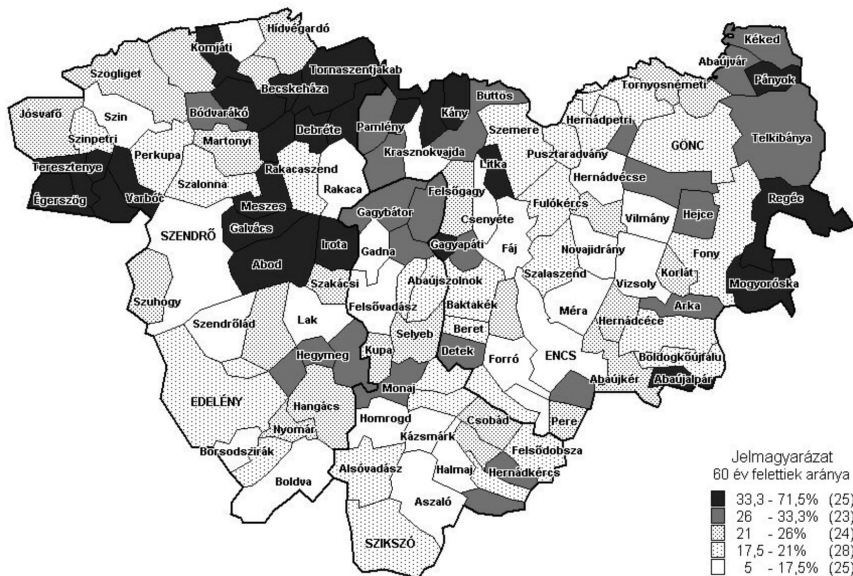
A folyamat oka világos: a Csereháti kistérségnek az elmúlt korok gazdasági és társadalmi rendszereinek egyikében sem sikerült megtalálnia a területi munkamegosztásba való – az adott korban értelmezhető területi fejlődést előremozdító – bekapcsolódás módjait. Ebben az előző korokban gazdasági húzóerőt jelentő természeti és gazdasági potenciált – jó termőföld, ásványkincsek, koncentrált munkaerő, centrumokhoz való közelség – felmutatni nem képes adottságok és az értékrendszert meghatározó gazdasági, társadalmi, politikai tényezők egyaránt gátolták.

A terület elmaradottságát jelzi, hogy a közelmúltig a gazdasága a természeti adottságokhoz nem igazodó gabonatermesztő mezőgazdaságra és néhány, a fővárosból vagy más távoli nagyvárosból kitelepített, leányvállalati függőségben lévő, korszerűtlen ipari üzemre támaszkodott. Mára ezek a gazdasági egységek leépültek, tönkrementek, és új vállalatok alig létesültek. A térségben a

munkanélküliség országos viszonylatban is a legmagasabbak közé tartozik: 25–30 százalék között mozog.

A Cseréhát infrastrukturális ellátottságára az ivóvízellátás 1990-es években történő kiépítése mellett a szennyvízelvezetés megoldatlansága, a kereskedelmi, az oktatási és az egészségügyi ellátás hiányosságai, illetve a fejletlen telefonhálózat jellemző. 1990-ben a Belső-Cseréhát kistelepüléseinek a 33 százaléka ún. zsákutcás típusú volt, 98 százalékában nem volt egészséges ivóvíz, sehol sem volt csatornázás, 78 százalékában hiányzott az óvoda, 61 százalékában az iskola, sehol sem létesült gyógyszertár. Az 56 faluban csupán 190 távbeszélő működött, amiből 27 volt magánelőfizetőké. Az ivóvízellátás megoldására, a telefonhálózat, valamint a gázellátás kiépítésére 1992-től indultak – döntően állami támogatással – nagyszabású infrastruktúrafejlesztési programok. Ezek a programok azonban még nem érintették az orvosi ellátás, az oktatás, az új igényként belépő szennyvízelvezetés és -tisztítás kérdéseit.

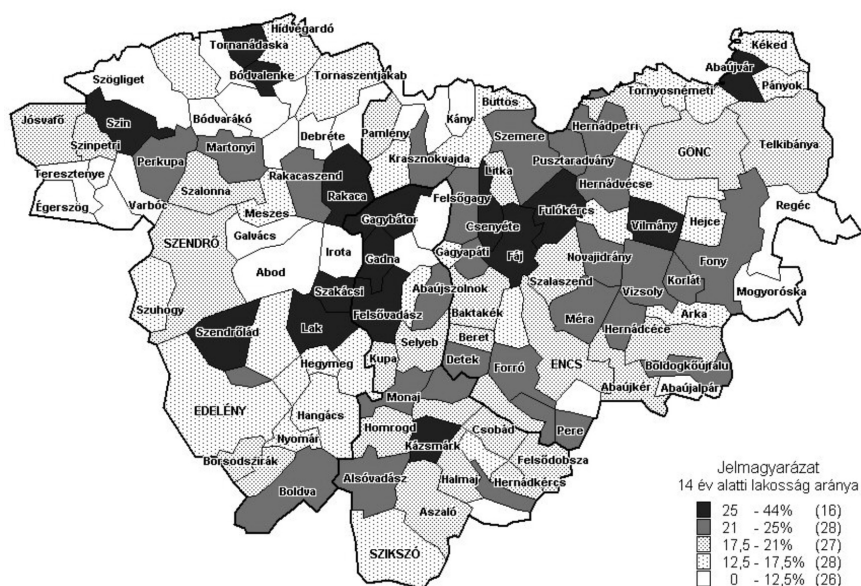
A térség társadalmi szerkezete mélységesen erodálódott. Ma már több mint kétszer annyi 60 év feletti idős ember él a Belső-Cseréhát falvaiban, mint ahány 14 éven aluli gyermek. Több olyan település is van, ahol az átlagéletkor meghaladja a 60 évet, s a legfiatalabb lakos is 50 éven felüli (1. ábra, 2. ábra).

1. ábra

A 60 évnél idősebbek lakosságon belüli aránya a Cseréhát–Hernád–Bódva vidéken, 2002

MTA RKK KÉTI Miskolci Osztálya, 2003

2. ábra

A 14 évnél fiatalabbak lakosságon belüli aránya a Cserhát–Hernád–Bódva vidéken, 2002

MTA RKK KÉTI Miskolci Osztálya, 2003

A még fiatalabb népességű településeket is erősen sújtja az elvándorlási hullámok következtében fellépő kontraszelekció. A különböző intézmények 1970-es években történő körzetesítésével még tetézt „agyalszívás” következtében a kistalvokban a népesség iskolai végzettségi, képzettségi színvonala kritikus ponthoz érkezett. Ez a folyamat sajátos módon együtt járt a cigány lakosság létszámának és arányának számottevő emelkedésével. (A Cserhát egészében a cigányság aránya 20 százalék körüli, miközben egyes falvakban egyáltalán nincsenek jelen, máshol arányuk már meghaladja az 50 százalékot.) Számos településen megindult a teljes demográfiai leépülés folyamata. Az általános szakképzetlenség, az értelmiség égető hiánya az innovációk átvételének legfőbb gátjává vált.

A Belső-Cserhátra jellemző szélsőségesen kedvezőtlen helyzet a folyóvölgyek településein valamelyest jobbra fordul. A térségen belüli erőforrás-átthelyeződésnek ezek a települések, elsősorban a kisvárosok voltak a befogadói. Am még így is a négy statisztikai körzet együttes mutatói országosan a legkedvezőtlenebb képet mutatják.

Összességében a térség helyzete a mély és általános elmaradottsággal jellemezhető, ami a fejlődési centrumoktól való végletes eltávolodásban és a perifériákon általában előforduló összes probléma jelenlétében nyilvánul meg. A természeti és kulturális értékek feléleszthetősége, az országhatár mentén

kialakult kapcsolatok gazdasági élénkítése, valamint a folyók völgyeiben fekvő viszonylag nagyobb települések erősebb gazdasági tartalékainak értékesítése képezheti a jövőbeni fejlődés alapját. Egyelőre azonban a fokozódó elszegényedéssel és a létbizonytalanságba taszított családok ezreivel kell a térség lakosainak és önkormányzatainak szembenéznie. Az egy évben kifizetett szociális segélyek a térségből befizetett személyi jövedelemadó kb. 10 százalékát képezik, valamint a segélyek az önkormányzati költségvetések 25–30 százalékát alkotják (G. Fekete 2002).

2. A CIGÁNY NÉPESSÉG TÉRSÉGI JELENLÉTE

2.1. A benépesülés folyamata

A történeti áttekintéshez, a tendenciák és azok változásának bemutatásához érdemes tanulmányozni az 1893-as országos cigányösszeírás eredményeit. Ennek adatai szerint a térség akkor is a relatív nagyobb cigány népességgel bíró övezetek közé tartozott. A vizsgált terület, illetve a mai országhatárokon túlnyúló Abaúj-Torna vármegye járásai és a Borsod megyei Szendrői járás 2,3–2,9 százalék közötti cigányságával az e kisebbség területi elhelyezkedését tükröző térképen az Erdélyből kiinduló, „az északkeleti határhegyek és a Nagy-Alföld közt igen kedvező terepen futó egyik fő ágba” tartozott. Borsod-Abaúj-Zemplén megye mai területén ennél jelentősebb arányú cigányság csupán az ózdi és a Gömör megyei Rimaszécsi járásban élt (Cigányösszeírás 1895).

A korabeli összeírás elemző részében megállapítottak szerint az aprófalvas dombos Cserehát és környéke, a Felvidék és az Alföld felé egyaránt nyitott folyóvölgyek jó terepet jelentettek a cigányok megtelepedéséhez. A jellegzetesen dombvidéki terület kedvező felszíni viszonyai mellett a nemzetiségi megoszlás is befolyásolta a 18. század végén Erdélyből elindult cigányság első honfoglalásának alakulását. Általános tapasztalatként említették, hogy a romák rendszerint oda telepedtek, ahol vegyes nemzetiségű, következésképp nyitottabb társadalmú, (toleránsabb?) népesség élt. Így, a görög katolikus, rutén eredetű falvakban kevésbé, míg a római katolikus magyarok és tótok közé inkább telepedtek le cigány családok.

A kutatott térségben való eloszlásuk nem volt egyenletes. A települések 20–30 százalékában egyáltalán nem találunk cigányt, és 30–45 százalékukban nem volt állandóan letelepedett roma. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a már ekkor is aprófalvas területen a cigány népesség nagyobb arányához már kisebb létszám is elegendőnek bizonyult. 1893-ban 10 százalékon és 50 főn felüli cigánysággal csupán Idrány (16,2 százalék, 56 fő), 100 főnél nagyobb roma népességgel csak Szendrő (140 fő, 5,3 százalék) rendelkezett

A falvakban tehát, ha volt is cigány lakos, azonban egy-két családnál nem lehetett több. Ezzel szemben 1984-ben csupán 12 falu említhető (10 százalék), ahol egyáltalán nem éltek cigányok, és ez a szám is 1991-re 10-re csökkent (MTF 1984, CSFT 1991). 1893-tól 91 év alatt a cigányság létszáma közel hét-

szerezésre (kb. 2200-ról 14500-ra), az össznépességen belüli aránya 2,6 százalékról 15,6 százalékra emelkedett (1. táblázat).

Az aprófalvas településrendszer mellett ma már a térség másik alapvető sajátossága a roma népesség átlagosnál jóval magasabb aránya. A 2001. évi népszámlálási adatok alapján a népesség 15 százaléka vallja magát cigánynak. A korábbi felméréseink eredményei alapján korrigált adatok szerint azonban ez az arány már 20 százalék, sőt a becslések szerint a 6–14 éves korosztályon belül eléri a 35 százalékot. Tornanádaska cigány lakosságának aránya elérte a 2/3-ot, Rakacáé a 3/4-et, Csenyétéé a közel 90 % százalékot (G. Fekete 2002).

1. táblázat

A cigány népesség száma és aránya a vizsgált területen kistájak szerint (1893, 1984, 1991, 2000, 2002)

Megnevezés	Évszám	Galya-ság	Bódva-völgy	Csere-hát	Hernád-völgy	Abaúji Hegyalja	Térség összesen
Települések száma		10	16	58	22	19	125
Népességszám	1890	4410	15 227	27 959	20 107	17 496	85 199
	1960	4149	24 545	33 089	29 767	19 707	111 257
	1984	2930	27 946	22 188	29 419	11 862	94 345
	1990	3620	23 090	20 532	29 897	10 441	87 580
	2000	3668	29 175	20 818	31 642	10 756	96 059
Roma lakosok száma	1893	100	420	740	520	450	2 230
	1984	552	4 091	4 336	3 486	2 070	14 535
	1991	540	4 367	5 299	3 961	2 354	16 521
	2000	513	4 499	4 647	3 350	1 230	14 239
	2002	767	6 022	5 953	4 377	2 457	19 576
Roma lakosok aránya	1893	2,3	2,8	2,6	2,6	2,6	2,6
	1984	18,8	14,6	19,5	11,8	17,5	15,4
	1991	14,9	18,9	25,8	13,2	22,5	18,9
	2000	14,0	15,4	22,3	10,6	11,4	14,8
	2002	20,9	20,6	28,6	13,8	22,8	20,4

Források: 1893 – országos cigány összeírás; 1984 – megyei tanács felmérése; 1991 – csereháti falukutató táborok felmérése; 2001 – népszámlálás; 2002 – becslés

Az arányok nem csak az aprófalvas jellegből adódóan magasak, a terület falvainak többségében 100 főnél népesebb cigány közösségek élnek. A legnagyobb létszámban Edelényben (1100 fő), Szendrőben (1000), Encsen (750), Szikszón (500), Alsóvadászton (420), Hernádvécsén (380), Kázsmárkon (309), Csenyétén (250), Homrodon (290), Lakon (290), Novajidránban (360), Vilmányban (590), Vizsolyban (340) és Aszalón (250 fő) élnek roma identitású lakosok (3. ábra).

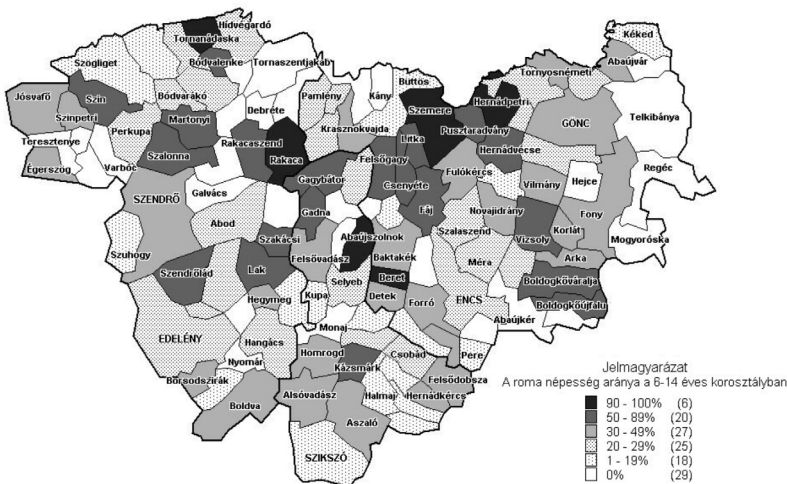
A roma népesség térségi megjelenésében törvényszerűség nem figyelhető meg. Minden mikrokörzetben egyaránt található magas cigány népességarányt mutató, de roma népesség nélküli település is. Összesen 25 olyan település van, ahol egyáltalán nem élnek romák, e települések egyikének lakossága sem haladja meg a 400 főt. 18 faluban a romák aránya eléri, illetve meghaladja a 40 százalékot, itt él a térség romáinak 30 százaléka. Ugyanakkor a cigányok 22 százaléka az öt kisvárosban telepedett le.

A települések közel felében az iskolás korú gyerekek közül a roma gyerekek becsült aránya meghaladja a 30 százalékot. Összesen 25 olyan település van, ahol nincs iskolás korú roma gyerek, ebből 4-ben már egyáltalán nincs iskolás korú gyerek és a többi településen is számuk 50-nél kevesebb. Kilenc településen pedig szinte kizárólag csak roma iskolás korúak élnek (4. ábra).

MTA RKK KÉTI Miskolci Osztálya, 2003.

3. ábra
A roma népesség koncentrációja a Cserhát–Hernád–Bódva vidéken (becslés), 2003

4. ábra
A roma népesség aránya a 6–14 éves korosztályon belül
MTA RKK KÉTI Miskolci Osztálya, 2003

2.2. A cigányság demográfiai folyamatai

A cigányság első honfoglalásakor a dombvidéki környezetből és a kevert etnikai jellegből adódó népességvonzó hatás ma már nem érvényesül. Felvetődik a kérdés, hogy akkor milyen hatásoknak, folyamatoknak tulajdonítható a Cse-reháton és környékén a cigányság ilyen mérvű koncentrációja?

2.2.1. Természetes szaporodás

A cigányság természetes szaporodása közismerten magasabb az országos átlagnál, s mind nagyságrendjében, mind tendenciájában jól követi a fejlődő országokra jellemző értékeket. A 20. század elejére jellemző magas születési és halálozási mutatókból megvalósuló évi 7–10 ezrelékes természetes szaporodás az egészségügyi ellátás és az életkörülmények relatív javulásával az 1950-es évekre elérte a 12–15 ezreléket, majd az 1960-as évektől – a továbbra is magas, 40 ezrelék feletti születési és fokozatosan 15–10 ezrelékre csökkenő halálozási ráta mellett – 25–30 ezrelékre emelkedett (Szabady 1974). A falvak körzeti orvosai szerint az 1980-as évek végétől a szaporodási ütem lelassult. Amint azt az 1991-ben végzett felmérésünk adatai is igazolják, a kisebb (3-4 gyermekes) családtípus vált jellemzővé. Különösen a Bódva- és a Száraz-völgy településeiben lett uralkodó ez a modell.

Az élveszületési ráta a legmagasabb arányú roma népességgel rendelkező településeken (Csenyété, Fulókércs, Pusztaradvány) 2002-ben 20–30 ezrelék között mozgott, ami 15–20 ezrelékes természetes szaporodást eredményezett a gyakorta 10 ezreléket el nem érő halálozási rátának köszönhetően.

Az 1893-as értékekből kiindulva a természetes szaporodás magyarázza a területen élő cigány lakosság létszámának öt-hatszoros növekedését. A tényleges szaporodás azonban – mint láttuk – hétszeres, ami 1893–1984 között évenként 21,5 ezrelékes növekedést feltételez. A fenti megfontolások alapján átlagosan ilyen mértékű természetes szaporodás nem feltételezhető, azaz bevándorlással is számolnunk kell ebben az időszakban.

2.2.2. Vándorlások

Pozitív, de csak kisebb mértékű vándorlási egyenleg mellett megvalósuló migrációra utal a helyiek emlékezete, a kiválasztott 15 faluban a családnevek vizsgálata és az ott megkérdezett több mint 600 fő, illetve azok szüleinek születési helye. A felkeresett, korábbi adatok rekonstruálására is képes 31 faluból 8-ban – az emlékezet szerint – 1950-ben csupán egy-két, sőt 10 faluban egyáltalán nem volt cigány család. Számuk 170–200 lehetett, míg ma eléri a 900-at. Figyelembe véve, hogy 1950-ben az átlagos családnagyság 8–12 fő körül változott, ami ma általában 4–6 fő között mozog, a természetes szaporodás nagy részben magyarázatot ad a növekedésre.

A családnevek tanúsítják, hogy elsősorban az ősi családok szaporodtak tovább egy-egy faluban. Olyan jelentős cigány népességgel bíró településeken is, mint Lak, Selyeb, Fulókércs vagy Beret, a jelenleg ott élő cigányság alapvetően 2-3 rokonsághoz tartozik: Bereten a cigány lakosság fele Horváth,

1/5-e Gulyás, és 1/8-a Bacsó családokhoz tartozik (összesen kb. 125 fő – 80 százalék). Fulókércsen a cigányság 90 százalékát (20–22 családot) a Maták, a Putnokiak, a Dávidok teszik ki. Abaúvjáron is a családok közül mintegy 80 százalékot jelent az Ónodi és a Gulyás család együtt, míg a laki cigányság közel felét a Ganyi család, további 20 százalékát a Mogyoró és a Siroki családok alkotják (G. Fekete 1991). A családok ilyen mértékű növekedése és osztódása a más településről jött házastársak folyamatos betelepülése mellett valósulhatott meg. Ez azonban nem jelentett számottevő térségen kívülről történő bevándorlást.

Csak mérsékelt térségen kívülről érkező bevándorlásra utalnak az 1991-ben végzett kérdőíves felmérés eredményei is, miszerint a terület összes cigány lakosságának mintegy 4 százalékát kitevő, több mint 600 fő közel 90 százaléka ezen a vidéken született és a lakóhelyet változtatók 18 százaléka korábban is ebben a térségben élt. A megkérdezettek szülei 80 százalékban szintén a térségen belül születtek. A felnőtt gyermekek fele csak településen belül, míg 22 százalékuk a térségen belül költözött. Mindezek alapján úgy becsülhető, hogy a jelenleg itt élő cigányság 10 százaléka vándorolt be messzebből.

Kistérségi szinten egyedül az Encsi kistérségben tapasztalhatunk jelentős vándorlási pozitívumot, ami 2002-ben 103 fős népességnövekedést jelentett. Ennek azonban 60 százalékát Encs vándorlási nyeresége tette ki, miközben az újonnan, Gönc központtal létrehozott Abaúj-hegyközi kistérséget igen jelentős elvándorlás jellemzi, különösen a nagyarányú cigány népességgel rendelkező településeket. Általánosságban elmondható, hogy a jobb közlekedési és egyéb infrastrukturális adottságokkal rendelkező folyóvölgyekben található települések kedvezőbb helyzetben vannak. A legnagyobb elvándorlás az elzárt és cigánytöbbségű falvak esetében figyelhető meg (G. Fekete 2002).

2.2.3. A népesség iskolázottsági szerkezete

Tipikusan elmaradott területről lévén szó, a népszámlálások demográfiai adataiból jól nyomon követhető a demográfiai szerkezet torzulása. A nagyarányú elvándorlás következtében fellépő elöregedés mellett a népesség iskolai végzettsége, szakképzettsége alapján is kimutatható az össznépességben belüli negatív, a népesség kontraszelekciójára utaló trendek jelenléte (G. Fekete 1990). Ez általában a többi lakostól nagyobb anyagi, műveltségi hátránnyal induló, elköltözni alacsonyabb igény szintje miatt nem tudó (nem csak) a romákra jellemző. A mobilitás hiányának átlagon felüli hiánya a cigányságon belül a képzettségi szint függvényében jelentkezett. Ezzel magyarázható, hogy a cigányság elvándorlásával kapcsolatos kérdéseinkre sorra azt a választ kaptuk, hogy nem jellemző, majd utólag kiderült, hogy korábban sok helyen – 33 faluból legalább 17-ben – voltak zenész cigányok, akik még az 1970-es években kivétel nélkül elvándoroltak. Az köztudomású, hogy a zenészek a cigányság műveltebb rétegeihez tartoznak.

Az iskolai végzettséggel, szakképzettséggel kapcsolatos jellemzők tekintetében a térség épp annyira marad el a megye más területén élő cigányok átlá-

gától, mint amennyire a terület összes lakossága a megye más területein élők-től. Meglepő azonban, hogy a legalább szakmunkásképzőt végzettek aránya a Csereháton, pontosabban a Hernád-völgyben 1991-ben magasabbnak bizonyult, mint általában a megye cigányai között, bár ez az érték még mindig az analfabéták aránya alatt maradt. (Például Lakon és Bereten a helyi pedagógusok és a munkahely szorgalmazására és támogatásával a férfiak közül meglepően sokan letették a szakmunkásvizsgát). A cigányság iskolázottsága, annak területi különbségei a későbbiekben a roma és a nem roma lakosság együttélésére, a cigányság önszerveződő képességére, a jelenlegi helyzet alakulására is hatással voltak.

A kontraszelekció tényének nem mond ellent, hogy a polgármesterek 1991-es adatközlése alapján a cigány népességgel bíró falvak 30 százalékában nincs olyan romacsalád, amely a falu átlagánál sokkal rosszabb körülmények között élne. Anyagi körülményeiknek a nem cigány lakosokéhoz való közelítése a terület általános, nem csupán etnikai alapon magyarázható leromlásával függ össze.

3. A CIGÁNY NÉPESSÉG JELENLÉTÉT ALAKÍTÓ TÉRSÉGI TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FOLYAMATOK

A vizsgált terület korántsem tekinthető homogénnek a cigányság jelenléte – száma és aránya – alapján. A benépesültség egyenetlensége számos tényezővel magyarázható. A cigányság területi koncentrációjának kialakulását, térbeli folyamatait ebben a térségben (is) alapvetően a már korábban kialakult térstruktúra, a kormányzati politikát kifejező központi döntések, rendelkezések és a kistérségi érdekméchanizmusok határozzák meg. A mindezek hatására megvalósult területi fejlődés, illetve e térség esetében a lemaradás fontos elemeként a lakáshoz jutás és a megélhetés (munka, illetve jövedelemszerzés) helyi lehetőségei szintén meghatározó erővel bírnak. A fentiekől nem független, de bizonyos öntörvényszerűségeket is magában hordozó helyi társadalmak befogadó készsége, a két etnikum egymás mellett élésének kialakult módozatai és a cigányság belső strukturális jellemzői alkotják a cigányság térségi jelenlétét befolyásoló tényezők harmadik csoportját.

3.1. Történelmi örökség

Már az ún. első honfoglalást követően is léteztek a térségen belül területi különbségek (Szendrő, valamint a Szikszói járás már akkor is nagyobb számban és arányban adott otthont a cigányoknak). A területi különbségek okai elsősorban a helyi társadalmak befogadókészségének különbözőségében és a gazdaság helyi rendjébe való integrálódás lehetőségének, a cigány

munkaerőre való rászorultság mértékének különbözőségében lehetnek. Térbeli mozgásaikat is elsősorban a munkalehetőség és a megtűrttség motíválta.

A kézműiparban, és így iparosban nem bővelkedő, a felvidéki, gömői „vas-központoktól” távolabb eső térségben például kiemelkedő szerepe és megbecsültsége volt a cigány kovácsoknak. Az 1893-as összesíráskor viszonylag magas számban jegyezték fel kovácsokat a Szendrői, a Tornai és a Csereháti járásokban (az abauji cigánykovácsságnak széles néprajzi irodalma is van) (Bogdál).

Vályogvetésre alkalmas terület is bőven adódott a folyómellékek agyagos térszínein és a dombvidék pannonkori üledékein. A térség hagyományos építőanyaga a vályog, amit a belső-csereháti részeken csak az 1960-as évek vége felé kezdett felváltani a drágán kiszállított téglá. Korábban szinte minden falu, illetve falukörzet határában élt néhány vályogvető roma. Ők a cigányságon belül is az „alacsonyabb rangúak” közé tartoztak. A vályogépítkezés megszűnésével együtt eltűntek, elfeledték ezt a szerintük szégyelleni való mesterséget. Olyannyira, hogy például míg Csenyéte őslakos cigányai zömmel vályogvetők voltak, ma nincs, aki megtapassza, kicsit renoválja saját, vályogból épült régi parasztházaikat (G. Fekete 1991). Az erdős, hegyvidéki jellegű vidékeken (Galyaság, Abauj-Hegyalja) elterjedt volt a cigányság körében a teknővájó mesterség.

A pásztori (csordás, kondás) teendőket szinte minden faluban cigányok látták el, és szükség volt a cigány munkaerőre az állattartásban és az időszaki mezőgazdasági munkában is. A vándorlások fontos elemét jelentették a mezőgazdasági munkavégzéssel összefüggő népességmozgások. Hosszabb távon is megszabta egy-egy faluban a cigányság jelenlétét, számának változását a pásztorral kötött megállapodás tartalma, a szerződötetés módja. Voltak falvak, ahol minden évben új pásztor fogadtak, hogy megakadályozzák a régi végleges megtelepedését. És voltak olyan falvak, ahol évről-évre ugyanaz lett a pásztor, sőt az állás még öröklődött is. Ebben az esetben a pásztor családja meggyökeresedett a faluban, s idővel népes cigány közösséggé nőtte ki magát. Vizsgált településeink közül ilyen hatásokkal magyarázható, hogy például Varbócon még ma sem élnek cigányok, vagy Abaujváron és Tornaszentjakabon épp ellenkezőleg, a ma ott élő 15, illetve 5 család a mindenkori pásztorokból és azok leszármazottaiból áll.

A második világháború végén bekövetkezett deportálásokról, azok létszám-módosító hatásáról, területi különbségeiről nem sokat tudunk. A visszaemlékezések szerint az itteni cigányságot – ellentétben a térség zsidó lakosságával – csak viszonylag kisebb számban hurcolták el. Szinte kivételnek tekinthető Irota, ahonnan 3 cigány családot vittek el, és így ez a falu cigány lakos nélkül maradt az 1950-es évekre (G. Fekete 1991).

A már korábban kialakult centrumok – ahol már az 1920–30-as években is jelentős cigányság élt –, tehát a világháborúkat követően – és még ma is – láthatóan tovább növekedtek. Önmagában a cigányok korábbi létszáma azonban még nem magyarázza a területi eloszlás alakulását. Számos település van, ahol

a növekedés a természetes szaporodás mértékét sem érte el, vagy a cigányság jelenléte teljes mértékben megszűnt. Ez utóbbira példa Mogyoróska és Regéc, ahonnan a korábban ott élő egyetlen család is beköltözött Fonyra. A cigányok számának területi alakulásában tehát nagy szerepe volt a továbbiakban elemzett tényezőknek.

3.2. Központi intézkedések

Az 1960-as évektől a telepek felszámolásával és a népességrobbanás kiteljesedésével elkezdődött a romák második honfoglalása (Csalog 1991). Ekkor jelentősen megváltozott a terület etnikai térképe. A korábbi romacentrumok tovább növekedtek és újabb koncentrátumok alakultak ki. Míg a 1991-es kérdőíves felmérés során megkérdezettek 80–90 százaléka nem mozdult ki a térségből – azaz itt született és lakott –, addig csupán valamivel több mint 30 százalékuk nem változtatott lakást. A felnőtt lakosság többsége tehát – mintánk alapján – nem eredeti lakóhelyén lakik, de a körzeten belül, ami rendkívül erős térségen és településen belüli mobilitást jelez, és határozott térbeli átrendeződéssel járt. Jól érzékelhető, a népesség nagyobb részét felszívó növekedési centrumok jöttek létre úgy, hogy a falvak többségének lakói – az interjúk tanúsága alapján – a bevándorlást nem, vagy csak alig érzékelték, nem tartják számottevőnek, nem emlékeznek bevándorlási hullámra vagy nagyobb arányú betelepülésre. Hogyan lehetséges ez?

A bevándorlások leggyakoribb indoka a házasságkötés, forrása pedig a szomszédos települések. Az 1991-ben megkérdezettek közül is a lakóhelyet változtatók több mint fele indokként a családi körülményeket jelölte meg. Olyan, még a hagyományosan nagy cigány népességgel bíró faluban is, mint például Lakon ez volt az egyetlen megjelölt indok. Az „idegen” tehát családtagként, már ott élő családok természetes növekedésébe kapcsolódva jelent meg. A település vezetői egész családok mozgását, az ott élők számára is érzékelhető migrációt 30 településből csupán 10-ben tapasztaltak. Ezek közé tartozik Irota és Bódvarákó, ahol korábban nem éltek cigányok, így annak az egy-két családnak az 1970-es évek elején történő bevándorlása gyökeres fordulatot jelentett. A már korábban is jelenlévő cigány közösség bevándorlásból származó gyarapodása csak a legnagyobb roma népességű települések vezetőiben tudatosult. A bevándorlás fő irányaiként azonban itt is zömmel a térséghez tartozó településeket vagy az ahhoz szorosan kapcsolódó bányavidéket jelölték meg, kivéve a napjainkban kibontakozó visszavándorlást.

A cigányság „felemelésére” irányuló központi törekvések főbb elemei és a területpolitika általános hatásai közül kiemelendők a romatelepek megszüntetésére irányuló – az etnikai sajátosságokat figyelmen kívül hagyó – felülről kiinduló kezdeményezések. Ilyenek például: a cigányok számára kidolgozott „CS” lakásépítési és kedvezményes lakásvásárlási akciók, a szociális segélyezés rendszere, valamint a térség elmaradottságát növelő, az elnéptelenedést

erősítő és ezáltal a helyi társadalmak önszerveződő képességét csökkentő, az öngazgatást ellehetetlenítő területpolitika. (Ezen intézkedések és hatásai részletesebb elemzésére természetesen jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhatunk.)

3.3 A térségen belüli érdekviszonyok

A kistérségi érdekmechanizmusok hatással voltak a fentebb említett általános szabályozás és intézkedések helyi megvalósulására, és kihatottak a cigányságot érintő koncentrálódási és szegregációs folyamatokra. A tanácsi igazgatási rendszerből adódóan a kormányzati döntések végrehajtásának elemi területi egységeiként nem a települések, hanem a tanácsi körzetek funkcionáltak. Ebből következően a „CS” lakásépítés helyéről, a kedvezményezett vevő személyének kijelöléséről, a cigányság területi elhelyezésére közvetlen hatást gyakorló általános fejlesztésekről, egyes foglalkoztatási kérdésekről nem települési, hanem körzeti szinten született döntés.

A társközségekből csupán 1-2 főt bevonó, a kisebbségi érdekek megjelenítésére, érvényesítésére alkalmatlan közös tanácsok direkt módon is eldönthetők, mely falvakba koncentrálják a körzet cigány lakosságát. Így jelölték ki a „CS” lakások építésének helyéül Kázmárkot és Tornanádaskát. Hasonlóan zajlott a tornyosnémeti házvásárlások szorgalmazása a közös tanács részéről. Mindezek a döntések a már ott élő romák biztos megkötését (háztartásként, élettársként) és a környező falvakban élő cigányok átcsábítást eredményezte (G. Fekete 1991).

A községi közös tanácsok politikájában lényeges elemként jelentkezett az erőforrások központba történő koncentrálása. A társközségek rendre kimaradtak a – mégoly csekély – infrastrukturális beruházásokból, sőt visszafejlesztették őket. A területi hátrányok halmozódása tovább fokozta a települések elnéptelenedését, ezáltal a régi parasztházak kiürülését és elértéktelenedését, a helyi társadalom gyengülését, és megteremtette a romák betelepülésének lehetőségét.

A cigányok betelepülése az elvándorlás miatt kiürülő és elértéktelenedő falusi házakba a vevőkijelölési hatáskör révén szintén többnyire a közös tanács döntésétől, és csak kisebb részben az eladó vagy a faluközösség szándékától függött. A tanács döntési szabadságát a nem cigány vevők hiánya, továbbá a házak hasznosítására az eladók sürgetéséből és a cigányok lakáshelyzetének tarthatatlanságából fakadó kényszer korlátozta.

3.4. A lakáshoz jutás lehetőségei

A lakásszerzés lehetőségeit döntően az előzőekben említett, településen kívüli erők hatására történő „CS” lakások építése és a rendelkezésre álló üres parasztházak száma szabta meg. Megjegyzendő, a „CS” lakások építésének be-

indulásában, volumenének növelésében sokszor maguk az érintett falvak is érdekelve voltak, tehát nem csupán egy magasabb szintű döntés rájuk erőszakolásáról volt szó. Így a helyiek, vagy legalább egy részüknek egyetértésével találkozott ez az akció ott, ahol a régóta a faluban élő, egyre nagyobb létszámú cigányság lakáskörülményei tűrhetetlenné váltak. A régi parasztházakba való beköltözésüket nem tartották kívánatosnak vagy lehetségesnek. Volt, ahol a község vezetése ettől a központilag dotált akciótól többlet fejlesztési eszközöket is várt, abban reménykedett, hogy „egy füst alatt” más hiányzó infrastrukturális fejlesztések is megoldhatók. Végül volt, ahol személyes érdekek, az építkezés – valljuk be, az üzleten elég sokat kereső – kisiparos kivitelezőjének üzleti érdekei is érvényesültek. Jelentősebb „CS” lakásépítés a folyóvölgyekben, az eredetileg is jelentősebb cigány népességgel bíró településeken valósult meg.

A lakások 10 százaléka kiterjedő vizsgálatunk szerint csupán 7 százalékot tettek ki a „CS” lakások, míg a megye egészét tekintve ez az érték magasabb (10 százalék) volt. A dombvidéki részeken nem is volt szükség „CS” akcióra, hiszen bőven álltak rendelkezésre üres, az eredeti lakosok által elhagyott házak. Igaz, ezek egy része nem jelent meg az ingatlanpiacon, mert az örökösök vagy az elköltözött tulajdonosok – hétvégi ház, gazdasági épület céljára, vagy egyszerűen csak bízva a valamikori felértékelődésben – megtartották. A legtöbb helyen azonban sürgősen meg akartak tőle szabadulni, főként mert kellett a pénz a gyerekek Miskolc környéki falvakban felépülő új lakásainak építéséhez.

Potenciális vevőként csak a cigányok jelentkeztek, illetve a tulajdonos az „állam felé” értékesítve tudta a számára legkedvezőbb árat elérni (G. Fekete 1991). Egyes településeken kimondottan jó üzletet jelentett a „tanácsnak eladni”, mert így a helyi piaci árnál jóval többet is lehetett kapni a lakásért. Így a Csereháton a romák a megyei értéknél magasabb – az 1991-es felmérés szerint 70 százalékos – arányban a falvak belsejében található régi parasztházakban vagy a maguk épített házakban laktak.

Az általános vásárlási kedvezmények, a rendkívül előnyös hitelkonstrukció mellett a helyi támogatások közé tartozott – időben a központi támogatási formák bevezetését megelőzve – az építési telkek kedvezményes áron való juttatása is (pl. Hídvégardóban) (G. Fekete 1991, G. Fekete 1988).

Megjegyzendő, hogy a nem cigány lakossággal megegyező feltételek mellett, saját munkával felépített lakások erkölcsi értéke jóval magasabb, a munka eredményéhez és ezen keresztül a faluhoz való kötődés sokkal erősebb, mint a viszontszolgáltatás nélkül, érteken alul nyújtott lakások esetében. Az új lakások felépítése, a beköltözés itt valóban az életmódváltás egyik lépcsőfokaként tekinthető, míg a falvak többségében ez nem következett be. A megvásárolt parasztházak elkezdtek „putrisodni”, kialakultak a falusi slummok. 1984-ben a helyi tanácsok a telepen kívüli lakásoknak csak mintegy 5–6 százalékát minősítették putriszerűnek, 1991-re ez az érték közel duplájára emelkedett (MFT 1984, CSFT 1991).

3.5. A megélhetési lehetőségek alakulása

A megélhetési lehetőségek között ma már a tradicionálisnak tekintett cigány mesterségekkel és ezek környezeti igényével – a népességkoncentrációk kialakulásának okait keresve – sokáig nem kellett számolnunk. Bár 1991-ben akadt még néhány teknővájáshoz, seprűkötéshez, kosárfonáshoz értő cigány, de ezek a hagyományos mesterségek, mint megélhetési források (átmenetileg vagy végleg?) a kisiparral és a kézművességgel együtt kihaltak a „kicsi”-nek nem kedvező társadalmi, gazdasági környezetben (G. Fekete 1988). A megkérdezettek között hagyományos cigány mesterséget űzött egyáltalán nem találtunk a csereháti mintában.

A legális munkaerőpiacon való megjelenés lehetőségei és a munkaerő árának megfelelő értékesítése az egész térségben korlátozott. Éppen ez indokolta a tömeges elvándorlást. Mindezek ellenére a lakosságnövekedési pólusok kialakulásában ennek a tényezőnek – más térségektől és más népességcsoportoktól eltérően – kisebb szerep jutott. A lakóhelyet változtatott megkérdezettek alig 10 százaléka költözött el munkavállalás miatt.

A romák bevándorlását is ösztönző gazdasági potenciál csupán az 1970-es években, részben valós, részben éppen a cigányság foglalkoztatását megoldandó „mondvacsinált” mezőgazdasági munkaerőhiánnyal küzdő néhány tsz-ben és a térség kevés számú ipari, építőipari, útfenntartási munkahelyének helyet adó kisvárosokban jött létre. Az 1984-es foglalkoztatási adatok szerint a helyi munkavállalás lehetősége vonzhatta és tarthatta meg Hernádvécse, Vizsoly, Vilmány, Encs, Szendrő, Edelény cigányainak egy részét. Jellemző, hogy a térségben a roma aktív keresők 30 százaléka, a Cserehát keleti részén 44 százaléka a termelőszövetkezetekben talált munkát.

Napjainkban azonban már ez a gazdasági vonzás is eltűnt, hiszen az egyre súlyosabb gondokkal küzdő tsz-ek még átalakulásuk előtt igyekeztek megszabadulni a fölösleges munkaerőtől. Kezdetben a lazább munkafegyelmű cigányokat bocsátották el, akiknek a munkafegyelme a munkanélküli segélyezés bevezetésével még tovább csökkent. Mára a mezőgazdaságban foglalkoztatott cigányok száma és aránya is számottevően lecsökkent. Gyakorlatilag csak az erdőgazdaságokban, a „csemetében” dolgozó nők és férfiak képviselik a mező- és erdőgazdaságban foglalkoztatott roma munkaerőt.

Az első gazdaságba való bekapcsolódás a Csereháton élő romák számára (is) csak a térségen kívül történő munkavállalással, ingázással vált lehetővé. Ez – a központi törekvések ellenére – mind a cigány munkavállalók, mind a munkaadók részéről sokáig ellenállásba ütközött. A hetvenes években a vonatkozó párthatározat (MSZMP 1961.) végrehajtása és az olcsó segédmunkaerő biztosítása végett a miskolci nehézipari üzemek, a bánya, az építőipari, az útjavító és a közlekedési vállalatok munkajáratokat szerveztek. Így a cigányok közül is egyre többen tudtak munkához, ezáltal stabil keresethez jutni. 1984-re az aktív korú férfiak 75–80 százalékanak volt munkahelye, akiknek több mint 60 százaléka ingázott. Elsősorban a megyén belüli napi, az említett munkajáratokkal megvalósuló ingázás vált jel-

lemzővé, de Méráról, Abaújszállásról, Szemeréről, Beretről sokan heti ingázással jártak Budapestre.

Az ingázásra a jobb közlekedési adottsággal rendelkező völgyekből nyílt jobb lehetőség, ami az itt lévő falvak cigány népességének számát is tovább növelte. A legmagasabb foglalkoztatottságot elérő falvak közül Hidvégdobóból a Borsodi Szénbányákhoz, Beretről Budapestre, Lakról Miskolc egyik útépítő vállalatához jártak be a cigány lakosok csapatosan együtt dolgozni. Egyikük vitte magával a másikat, az esetleg odaköltözött új családtagot is (G. Fekete 1991).

Mára ez a népességkoncentráció tényező is elveszítette korábbi hatását. Hiszen az említett 75–80 százalékkal szemben 1991-ben csupán a férfiak 20–25 százaléka volt munkahelye. Azon kevesek, akiket nem építettek le, ahol nem számolták fel a bejáráshoz szükséges különjáratokat – illetve ellent tudtak állni a munkánélküli segély „csábításának” és a munka nélkül, de a térségben lehetséges kereseteknél jóval magasabb segélyből élő társaik gúnyolódásainak, „meggyőző érveinek” –, az 1990-es években is elsősorban a bányászatban és a közlekedésben dolgoztak, intenzív ingázás mellett.

A cigányság egy jelentős része soha nem is került be, vagy éppenséggel az utóbbi időben került ki a gazdaság munkaerőforgalmából, vagy munkavállalása bizonytalan, rapszodikus volt. 1984-ben a keresőképes korú férfiak 25, a nők 75 százaléka nem volt állandó munkaviszonya. A nők alacsony szintű foglalkoztatottságában a tradícióknak és a munkalehetőségek hiányának egyaránt szerep jutott. Bár ez utóbbival kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy több, a szabad női munkaerőre építő kezdeményezés is sikertelennek bizonyult. Így például a térségben beindított varrodák munkaerőhiánnyal küszködnek. A rendkívül kötött, többműszakos, szalag melletti munkára nincs jelentkező, illetve tartósan ott dolgozó.

A jövedelemszerzés szabadabb formáinak előnyben részesítése mutatkozik meg abban, hogy nők közül nagy számban vannak, akik az erdei termékek és a gyógynövények gyűjtéséből élnek. Megközelítőleg 10 százalékra tehető az alkalmi munkát vállalók aránya. Ezek a tevékenységek azonban nem földrajzi helyhez kötöttek, a Cserehát egészében művelhetők, így a szegregációnak nem okai, hanem következményei.

A fekete vagy szürke gazdaságba való bekapcsolódásnak is gátat szabott a terület előnytelen helyzete, a demográfiai erózió és kontraszelekció, a mindennapos megélhetési gondok és alacsony jövedelemszint, az önkiszákmányoló életmód, a cigány lakosság tőkehiánya és sajátos normarendszere, korlátozott kapcsolatrendszere, valamint az őket ellehetetlenítő szegregáció. Seftelők, üzletelők, feketén dolgozók, a háztartásban, családi gazdaságokban alkalmi munkát végzők csak a viszonylag jobb helyzetben lévő völgyi településekben találhatóak. A legutóbbiak ott is egyre kevesebb számban. A háztartásokban, a családi gazdaságokban való munkavállalásuknak egyre nagyobb akadálya a bizalmatlanság. Az utóbbi években felerősödött üzleteléssel, „csencselés”-sel, vásárással foglalkozó romák inkább a nagyobb cigány népességű településekről kerülnek ki, ösztértségi szinten számuk nem jelentős.

Kupecsek, mozgó zöldség- és egyéb árusok sincsenek jellemző számban. A Cse-rehátra Szabolcsból és az Alföldről érkeznek vándorárusok (G. Fekete 1991).

A gazdaság minden szektorából kimaradottak, a munkaerejük iránti kereslet hiánya vagy saját hibájukból integrálódni nem tudók a megélhetés viszonylag alacsony színvonalon való biztosítása végett gyakran törvénytelen eszközökhöz folyamodnak (Kemény 2000). Nem véletlen, hogy ez a térség az 1990-es évek közepéig a „legsötétebb” helyek közé tartozott a megye bűnözési térképén.

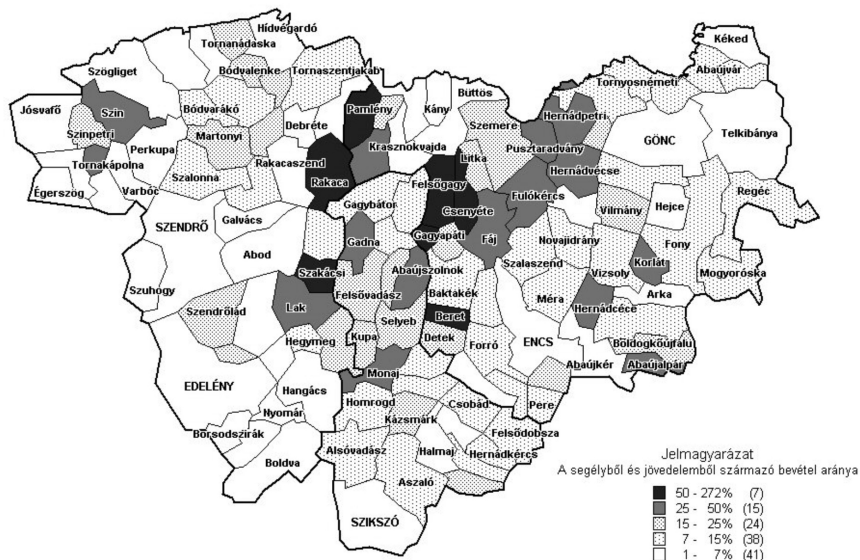
A gyér népesség és a bűncselekmények, különösen a tulajdon elleni bűncselekmények relatíve nagyobb száma miatt az egy főre jutó bűnelkövetők és bűncselekmények száma itt volt a legmagasabb a megyében. A bűnelkövetők között a cigány lakosság népességarányánál nagyobb hányadban szerepelt. (Vincze-Fekete-Kisgyörgy 1990) Az évtized végére a bűnözés mértéke a rendőrség hatékonyságának növekedése következtében stabilizálódott, sőt csökkent.

A tulajdon elleni bűncselekmények feltételét képező, a népesség egy részére jellemző relatív jólét csak a völgyi településekben és a kisvárosokban jellemző. A legfontosabb létfenntartási cikk, az élelem beszerzése – falusi térségről lévén szó – a „parasztkert” kertjeiből (kapálás nélkül) mindenhol biztosítható. Ez a megoldás általában az együttélés elmérgesedéséhez vezet, különösen ott, ahol a cigánysággal azonosított társadalmi csoport és a „parasztkert” megélhetési esélyei között szinte csak az a különbség, hogy az utóbbiak a terület elmaradottságából adódó hátrányokat háztáji gazdálkodással próbálják enyhíteni. Nem a meggazdagodáshoz, hanem alapvető létfeltételeik biztosításához van erre szükségük, és a munka nélkül boldogulni próbálók („kapáljon a paraszt”) ennek eredményeit veszélyeztetik (G. Fekete 1991).

A területen élő cigányok nagy részének fő legális bevételi forrása a szociális segély. Ennek a családok összjövedelmén belüli aránya településenként eltérő. Mértékét részben a foglalkoztatás és a munkából származó jövedelem megszerzésének fentebb vázolt (napjainkban meglehetősen kilátástalan) lehetőségei, részben a segélyt nyújtó önkormányzatok hozzáállása és pénzügyi helyzete szabják meg. Költségvetés szempontjából a térség önkormányzatai között nincs számottevő különbség. Bevételeik döntően a központi juttatásokból származnak, saját forrásaik (gazdasági egységek és az adózó polgárok híján) nincsenek. Így az egyre erősebb nyomásként rájuk nehezedő segélyezési gondokon saját erejükből enyhíteni nem tudnak.

A segélyből származó bevételek és a személyi jövedelemadó összegének nagyságát összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy a térség lakosai megélhetési gondjainak leküzdésében nagy szerepet játszanak az önkormányzatok által rendszeresen, illetve rászorultságtól függően esetenként nyújtott pénzügyi segélyek, támogatások. Kivételes esetekben az egyes településeken kifizetett segélyek nagysága meghaladhatja a belföldi jövedelemből származó bevétel nagyságát; 2002-ben két ilyen is volt – Csenyéte (271 százalék) és az előregedő demográfiai struktúrával jellemezhető Gagypáti (137 százalék) –, ez utóbbi településen nincs cigány népesség. A települések negyede esetében a rendszeres szociális segélyben részesülők aránya meghaladja a felnőtt lakosok 15 százalékát (5. ábra).

A megélhetési lehetőségek és a roma népesség térségi megjelenése közötti összefüggést vizsgálva összességében azt látjuk, hogy a romák integrálódáshoz valamelyest jobb lehetőségek adódtak a főbb közlekedési útvonalak mentén fekvő völgyi településeken. A közlekedés elől elzártabb területeken éppen az elzártság, a hatóságoktól való távolság, nem utolsósorban a hagyományos, természetközeli élet lehetősége nyújtott az alacsonyabb igényszintűeknek bizonyos (lét)biztonságot. A munkavállalás lehetőségeinek általános csökkenésével az utóbbi tényezők jelentősége nőtt meg.

5. ábra

A kifizetett segélyek és az éves belföldi jövedelem aránya, 2002
MTA RKK ATI Debreceni Osztálya, 2004

3.6. A helyi társadalmak befogadó képessége

A helyi társadalom befogadó készségében a 19. században még nagyobb szerepet játszó etnikai, vallási összetétel jelentősége a népességszám nagyarányú csökkenésével, a törzslakosság nemzetiségi tudatának elvesztésével és a vallás elleni harc „sikereivel” párhuzamosan csökkent. A görög katolikus Gadnán is tömegével jelentek meg a cigányok, „mentességét” ugyanakkor továbbra is megőrizte az „istenhátamögötti” Kány.

A helyi szerveződések megfojtó, a népességet a kerítésen kívüli történések iránti közömbösségre nevelő évek, a fiatalok és az értelmiség, azaz a cselekvőkészség elvesztése a helyi közösségek zártságát, kohézióját is lazította, a falusi társadalmakat általában képtelenné tette az idegenekkel szembeni védekezés-

re. Ez persze nem jelentette azt, hogy elfogadták a betelepülőket, csak éppen már nem volt erejük „kiutálni” őket, vagy nem is érzékelték betelepülésüket.

Kivételek persze ezen a téren is adódnak, így a helyi cselekvő erő jelenlétének – egyáltalán nem üdvözlendő – bizonyítékaként említhetők azok az esetek, amelyek során egyes falvakban a cigány családok meggyökerezését úgy akadályozták meg, hogy a pásztorházban éppen ott lakók feje felől lebontották a hajlékot és átkergették a családot a szomszéd faluba (G. Fekete 1993). A „dózerolás” a cigány lakosság településén belüli mozgásainak, a régi településről való elköltözés kikényszerítésének is „bevált” módszere volt, de ez az esetek többségében nem párosult a faluból való kiköltözéssel.

Az „idegen” cigányok betelepülését sokszor nem is a falu többségi lakói, hanem maguk a már ott élő romák hiúsították meg. Így például meglepően zárt, még a házastársi, élettársi alapon betelepülőkkel szemben is kritikus roma közösségnek bizonyult Lak, Hídvégardó, Beret, Baktakék, továbbá – igaz, más előjellel – Kázmárk és Vizsoly nagyobb lélekszámú, őshonosnak tekinthető cigánysága. Ezek részint „már valamit elért” csoportok és közösségek. Tagjaik rendszeres munkaviszonnyal és jövedelemmel rendelkeznek. Életmódjukban és értékrendjükben a nem cigány lakossághoz közeledtek, helyenként teljesen azonosultak azzal. Ezeken a helyeken maguk a cigányok közösitik ki az elfogadott normákat átvenni nem tudó vagy nem akaró betelepülőt. Az is előfordult, hogy ehhez a hatóságok – tanács, rendőrség – segítségét kérték (G. Fekete 1991).

A „belső szűrő” azonban helyenként ellentétes tartalommal működik: Kázmárkon, Vizsolyban és Hernádvécsén a felemelkedni akarókat közösitették ki. E településeken a népesség fluktuációja zömmel a külső hatásoktól (tsz-munkaerő betelepítése, tanácsi akció) függött, gyakoribb volt a „messziről jött” családok betelepülése, a nagyszámú cigányság nem szerveződött közösséggé, és egy-egy hangadó család „terrorizálja” a többit. Mindez a „jobb érzésű” családok elköltözését váltotta ki. Így kerültek az első cigány családok Léhre és Szalaszendre.

3.7. A két etnikum egymás mellett élése

A két etnikum együttélésében az utóbbi 40 évben – a közöttük lévő falun belüli munkamegosztás átalakulásával párhuzamosan – gyökeres változás következett be. Az 1950-es éveket megelőző időszakban mindenki számára világos volt a faluban, hol van a cigány lakosság helye, mi a feladata, és ezeket a szerepeket mindkét fél vállalta is. A századfordulóra a korábbi speciális feladatok elvesztették aktualitásukat (vályogvetés), nem igényelnek ekkorra felduzzadt cigány népességet (seprűkötés, pásztorkodás), a kialakult bizalmatlansággal együtt megszűntek (házi munkák), és maguk a cigányok sem hajlandók vállalni azokat („piszkos”, illetve nehéz fizikai munkák). A cigányok kiszorultak a falu kereslet-kínálat törvényein alapuló belső munkamegosztásából és a helyi gazdálkodás rendjében feleslegessé váltak.

Ezt a folyamatot egészítették ki a cigányság belső, strukturális átalakulásai, az értékrend, a gondolkodás változása, illetve mozdulatlansága. Egyfelől jogaik általánosan ismertté váltak előttük és az ideológiai hatások, a cigányság fel-emelésére való törekvések, a paternalista állami gondoskodás következményeként növekedett a romák öntudata is. Másfelől ezt nem követte az életmód átalakulása, a munkához és a kötelességhez való viszony változása. Ugyanakkor a többségi lakosság – valamiféle felsőbbrendűségi érzéstől vezérelve – elvárta, hogy a cigányság saját erejéből boldoguljon, vagy hogy a korábbiakban jellemző gazdasági függőségnek megfelelő, alázatos magatartást tanúsítson (Bánlaky – Kevy 1999).

A két etnikum életminőségében és mentalitásában korábban is meglévő különbségek – mindenféle állami gondoskodás ellenére, sőt annak hatására – tovább nőttek. Az esélyteremtés és a felzárkózás lehetőségének kezelési módja alapvetően meghatározhatták a kommunikációt egy-egy falu cigány és nem cigány lakosai között. Általánosnak mondható a két etnikum közötti elhidegülés, helyenként az ellenségeskedés erősödése. Jó példa erre a gyermekek közötti kapcsolatok alakulása még azokban a falvakban is, ahol a cigány és nem cigány népesség között nem annyira merev a különállás és létezik kommunikáció. Míg 20–30 éve a falu összes egykorú gyermeke együtt játszott, focizott, ma a korábbi kisebbségből immár többséggé vált cigánygyerekeket a „paraszto” kiközösítik.

A nem cigányok számára a kényelmes, a romák gondjait figyelmen kívül hagyó magatartás mindenhol tarthatatlanná vált, de a cigány–„paraszt” kapcsolat szinte településenként eltérő módon változott.

A térség falvait vizsgálva a cigány és nem cigány lakosok együttélésének formái az alábbiakban bemutatottak szerint változnak.

(1) A létszámbeli és az említett „hangerőbeli” – mindennapokban is markánsan érezhető – növekedés sok helyen a nem cigány lakosságból félelmet váltott ki, ami az interetnikus kapcsolatok és a kommunikáció megszakítását, a saját védőfalak felépítését és a szegregáció kiteljesedését hozta magával. Például Tornyosnémetiben lassan két önálló életű falu alakult ki. Tagjai úgy menekülnek a konfliktusoktól, hogy kerülnek egymást, szó szerint bezárkóznak, visszavonulnak (G. Fekete 1991).

(2) A falvak egy további típusában, a nem cigányokban nagyon erős az elégedetlenkedés, főleg a 10–15 éve vagy legújabban bevándorolt alkalmazkodásra és együttélésre képtelen romákkal szemben. Tehetetlennek érzik magukat, mert erőszakos – házrombolás, kikergetés – eszközökhöz törvénytisztelő voltak miatt nem folyamodnak, más lehetőség pedig nincs, hogy megszabaduljanak a 100–200 fős falu életét megkeserítő egy-két családtól (Bódvarákó). A helyiek vagy az önkormányzat által nyújtott elköltözést elősegítő anyagi támogatást nem vehetik igénybe, mert az agresszív cigányokat a szomszédos falvak nem fogadják be, a drágább életlehetőségeket jelentő városokba pedig a romák nem akarnak menni (G. Fekete 1991).

(3) A falvak egy másik csoportjában nem okoz gondot a cigány lakosság jelenléte. Ennek oka kis létszámukban vagy integrálódásuk magas fokában ke-

reshető. Például Hídvégardó esetében „rendesnek, tisztának, dolgosnak” tartják őket, és senki sem különbözteti meg az ott élő cigányokat a falu többi lakójától (G. Fekete 1991).

(4) Külön típust alkotnak azok a települések, ahol a cigányság azért nem jelent már „problémát”, mert a faluban lakók életminősége és normarendszere a cigánysághoz közelít és elüt a térség más falvaiban tapasztaltaktól. Más szóval sem a cigányok, sem a nem cigányok nem különböztetik meg az ott élő nem romákat a romáktól. Ezeken a településeken a cigány és nem cigány népesség viszonylag békésen él egymás mellett, közöttük a kapcsolatok elevenek, amit a krasznokvajdai vegyes házasságok növekedése is bizonyít (G. Fekete 1991). Ebben az esetben nem annyira a cigány népesség „felemelkedéséről”, hanem inkább a nem cigány, de többszörösen kontraszelektálódott lakosság asszimilációjáról van szó. Azaz, e települések „elcigányosodása” a származás szerinti roma lakosság 100 százalékos arányának elérése előtt végbemegy.

(5) Néhány faluban a két etnikum korábbi racionális egymásrautaltságát így a piacgazdaságra alapuló kapcsolatrendszer váltotta fel. Lakon például a cigány lakosság jelenti a helyi háztáji termékek (hús, tojás, zöldség, gyümölcs, bor) fogyasztóbázisát. Kétségen felül, ha nem laknának cigányok a faluban, a háztáji termékek jó része eladhatatlan maradna, és a termelők jelentős jövedelemtől esnének el. Ugyanakkor a falubeli romaközösség példászerű fejlődése nyomán a megnövekedett igényű és egyben fizetőképes cigányság – a hiányos kereskedelmi ellátás miatt – nem tudná szükségleteit más forrásból biztosítani (G. Fekete 1991). Ez a fajta gazdasági egymásrautaltság csak ott alakulhatott ki, ahol a helyi cigány lakosság szükségleteit a piacról szabályos kereskedelmi tranzakciók során akarja és tudja kielégíteni, és nem lopással. Érdekességként megjegyezhető, hogy létezik olyan falu is, ahol a cigányok a saját és a szomszéd települések kertjeiből ellopott termékekkel kereskednek (G. Fekete 1991).

A kereskedelmi hálózat hiányát pótlandó, néhány cigányasszony – a falu lakói által keresett – ruhaneművel és háztartási eszközökkel folytat kereskedelmi tevékenységet. Ezek csak kimondottan helyi igényeket elégítenek ki. A térségben élő cigányok közül nem foglalkoznak nagybani vándorkereskedelemmel.

(6) Újabb típusba sorolandók azok a falvak, ahol bár egymásrautaltságról nincs szó, de az ott élő nem cigányok – látva a cigányság gondjait, és az ebből esetlegesen következő kockázatokat, illetve tisztán emberbaráti megfontolásból – a kötelező önkormányzati feladatokon túlmenően megpróbálják enyhíteni a cigány családok helyzetét. Ebbe a kategóriába sorolható az időközben már megszűnt gadnai cigány óvoda beindítása.

3.8. A cigányság belső strukturális jellemzői

Ami a belső strukturális jellemzőket illeti, a cigányság vándorlásainak okaival, területi különbségeivel kapcsolatosan a térségben három tényezővel találkoztunk. Beszélgetéseink során, több helyen szembesültünk azzal a kijelentéssel,

hogy a cigányok csak nagy tömegben, a rokonsággal és saját fajtájukkal együtt szeretnek élni.

A már korábban is nagy cigány népességű, az eddigiekben tárgyalt jellemzők alapján a romák megtartásához is jó adottságokkal rendelkező települések így természetes gravitációs magként viselkedtek, és elszívták a nagyobb számú cigány népesség befogadására alkalmatlan kisközségekből az eredetileg ott élő egy-két családot és azok leszármazottait. Így költöztek el a cigányok Regécekről és Mogyoróskáról (G. Fekete 1991). Ugyanakkor az erős rokonsági kötődés és a család meghatározó szerepe elvándorlások indukálójá is lehet. 1990–1991-ben a családok közötti viszályból fakadó „cigányháború” miatt költözött el Vizsolyból a cigányság közel 30 százaléka a Cserehát belső településeire. Lassú visszaszivárgásuk azonban néhány hónap múlva megindult.

Megváltozott a cigányság karaktere. A falutól és lakóitól való gazdasági függőség megszűnésével és annak a személytelen államtól való függőségé alakulásával eltűnt az aláztos, mindenki szolgája és „kapcarongya”, „instálom” cigánytípus. Az új romageneráció cseppet sem aláztos, inkább agresszív, követelődző, vélt vagy valós jogait erővel érvényesítő, esetenként magát a törvényen felül helyező. A hallgatag, putriban meghúzódozó műveletlenséget, alulszocializáltságot felváltotta a világra nyitott, sorsával elégedetlen, mindenki-ben ellenséget látó, feltételek nélküli gondoskodásra számító, de ugyanakkor független, magát megalázni már nem hagyó, de a társadalom rendjébe integrálódni még nem tudó műveletlenség vagy félműveltség. Ez a váltás alapvetően meghatározta a cigány és a nem cigány népesség kapcsolatát, s ezen keresztül hatott a migrációs folyamatokra is.

A cigányságnak a mai integrációs folyamatokat meghatározó strukturális átalakulása a mai aktív korúak szüleinél erősödött fel. Az 1960-as években a cigányok a nem cigány lakossághoz hasonlóan munkát vállaltak a közeli bányákban, a miskolci üzemekben, velük együtt, egy buszon, egy műszakba jártak, és kisebb létszámuk, valamint hozzáállásuk miatt lehetőség volt a „keveredésre”, az egymástól való tanulásra. Ily módon kölcsönös tisztelet alakult ki közöttük, és ma ezeket a családokat nem tekintik a faluban cigányoknak (G. Fekete 1991). A hatvanas évek nyújtotta foglalkoztatottsággal kapcsolatos felzárkózási esélyek kiegészültek a telepek felszámolásának helyi gyakorlatával is. Bár az 1980-as évek közepére, egy-két falut kivéve, lezajlott a cigánytelepek megszüntetése, a központi óhaj ellenére sem sikerült a cigányság szegregációját megszüntetni. Lakon, Boldván és Szendrőládon erre nem is törekedtek, és az épített „CS” lakásokból a régi telep helyén vagy a falu más részén új telepek jöttek létre.

Baktakék, Kázmárk, Szalonna és Szendrő esetében a cigányok faluközpontba való mozaikos betelepülésétől várták az integrálódást, ezzel szemben lassan a falu belsejében is megindult a cigány utca, majd a cigány negyed kialakulása. Ennek oka egyrészt, hogy az új lakást vásárló cigányok szívesebben költöztek az óviek mellé, másrészt, hogy a nem cigány népesség igyekezett elmenekülni a beköltöző romák szomszédságából.

Az integrációhoz vezető strukturális átalakulást azonban – mint láttuk – nem a térbeli közelség, hanem a lakáshoz jutás módja indíthatta el. Ahol ezt a cigányságnak juttatott kedvezményes vagy ingyen telkek biztosítása, majd a továbbiakban a romák önerőből történő építkezése révén érték el, másképpen alakult a cigányközösség életútja, mint ahol ingyen lakások osztogatásával, vagy épp ellenkezőleg, dózerolással, a párthatározatok betű szerinti végrehajtásával oldották meg.

A hatvanas években a roma gyermekek iskoláztatása jelentette a harmadik megoldásra váró feladatot. Nem mindenhol sikerült a tankötelezettségnek úgy érvényt szerezni, hogy betartása ne csak a hatóságtól való félelmen alapuljon. Ehhez olyan népművelő tanítókra volt szükség, akik nem csak a gyerekekkel, de a szülőkkel is szót tudtak érteni, a cigánysággal való foglalkozást küldetésnek tekintették. E pedagógusok a betűvetés mellett a pénz beosztására, a munka tiszteletére, a közösség erejének felismerésére is megtanították a fiatalokat. E téren Beret és Lak pozitív példaként említhető.

A munka–lakás–iskola hármasság követelmény érvényesülése esetén is helyzeti előnybe kerültek azok a falvak, ahol a cigányság az első lépéseket még az 1950–60-as években, a „parasztkor” kisebb előnyének korszakában meg tudta tenni. Elkésett vagy csak részleges váltás esetében a felzárkózás reménytelennek, a cigány és nem cigány lakostól egyre több áldozatot követelőnek bizonyult.

Az „úton elindult” cigány családok további élete sem vált azonban egyirányúvá. Volt, ahol a gyermekek már nem követték szüleiket a többnyire nehéz fizikai munka vállalásában, inkább szerettek volna könnyebben megélni, és egy új, a fiataljait elvesztő falutól idegen, esetenként a törvények megszegésétől sem visszariadó, a paraszti társadalom értékrendjével szembekerülő életstílust választottak. Ezeket a romákat a már kiforrott cigány közösségek vagy nem fogadták be, és ezért el kellett költözniük, vagy ők lettek a hangadók és példák a következő generáció egyre vadabbá váló fiataljai számára, és ezzel átfurmálták a korábbi közösséget. (Talán ugyanaz a folyamat játszódott, játszódik le, mint az egész magyar társadalomban, csak éppen nyersebben, szélsőségebben, ezért a környezet számára is irritálóbb, félelmet gerjesztőbb módon.)

Mások folytatták a beilleszkedés apáik által megkezdett útját, vagy éppen úttörőként próbáltak kitörni a „hagyományos” cigány környezetből. Ennek első látható jele a lakásváltoztatás, a régi környezetből való kikerülés óhaja, ami gyakran településváltással is együtt járt. Unikumnak számít az az eset, amikor a 1960-as években saját erejéből a faluba beköltözött, ott kockaházat építő cigány azért változtatott lakást, mert 1982-ben cigány települt a szomszédságba, és ő „csak nem fog azokkal élni” (G. Fekete 1991).

Az „anyaközösségből” önként vagy kényszerűen kitörni, másképp élni akarók két csoportjához tartozók vándorlási irányai között azonban lényeges különbség figyelhető meg. Míg az ott élő cigányságtól „alulról” különbözők a nagy cigány népességkoncentrációk felé mozdultak el, a „felülről” kitörni akarók az erősen elcigányosodott falvakkal szomszédos településekben régi pa-

rasztházakat megvásárolva jelentek meg. Ezzel elindították a viszonylag nagyobb anyagi és szellemi tőkével bíró „civilizáltabb” romák térségen belüli és térségen kívülre irányuló szelektív vándorlását. Jelenleg ezek a családok a faluközösségek megbecsült tagjai – nem utolsósorban azért, mert azok is akartak lenni. Ahhoz, hogy a falu befogadja őket, arra volt szükség, hogy „rendszeresen dolgozzanak, a házat, a kertet rendben tartsák, műveljék, tiszták legyenek, ne viselkedjenek szélsőségesen”, azaz átvegyék a falusi társadalom értékrendjét, ha úgy tetszik, asszimilálódjanak. 1991-ben a vizsgált terület cigány családjainak kb. 20 százaléka tartozott ebbe a kategóriába (G. Fekete 1991).

A roma értelmiség és politikusok ilyenkor szokták felhívni a figyelmet arra, hogy ez az asszimilálódás az etnikai sajátosságok elvesztésével, a cigány kultúra eltemetésével jár. Sajnálatos tény, hogy 1991-ben a kutatott területen sem a faluközösségbe beágyazódott, sem az azon kívül álló, szegregálódott cigány közösségekben sehol sem őrizték, ápolták a cigány kultúrát és a cigány nyelvet. Megőrizték azonban a „cigányságukat elvesztő” családok is sajátos szín- és ízlésvilágukat, a zene iránti affinitásukat, melyek talaján feléleszthető a hagyományos cigány kultúra. Az 1990-es évek második felétől erre épültek – kormányzati támogatással – az egyre inkább elterjedő iskolai etnikai oktatási programok. Mindezek ellenére, jelenleg a cigány lakosság többségét mindkét kultúrából való kirekesztettség jellemzi.

4. A NÉPESSÉGMOZGÁSOK HATÁSA A SZEGREGÁCIÓRA

Azt már láttuk, hogy az integrálódás folyamata miként indukált népeségmozgásokat. Most azt tekintjük át, hogy a népeségmozgások hogyan hatottak az integrációra, illetve a szegregációra.

Vissza-visszatérő vitakérdés, hogy az együttélés térbeni keretei mennyiben befolyásolják a cigányok integrálódásának lehetőségeit. A térségben tapasztaltak alapján az életkörülmények javulásában, a nem cigányok életmódjához való hasonulásban a legjobb eredményeket – a nem cigány népesség közé való betelepítés mágikus erejében hívők cáfolatára – a teletszerűen lakó hídvég-ardói és laki cigányközösségekben érték el. Mindkét helyen a nem cigányokkal való kapcsolat alakulásában nagy szerepe volt a közös munkavállalásnak, de ez a cigány közösségen belüli húzóerővel is párosult. Az egymás közötti verseny eredményeként – elmondások és saját tapasztalatok szerint is – mindkét faluban számos, viszonylag jó anyagi körülmények között élő cigány család található.

A falun kívül megtelepedő laki cigányokat (ennél gettósabb megoldás, élesebb földrajzi elkülönülés már nem igen lehetséges) ez a tény láthatóan nem zavarja. Kívánságukat két pontban foglalták össze: egy közeli kereskedelmi egység létesítése, valamint a buszjárat úrvonalának a telepig történő meghosszabbítása. Elmondásuk szerint: jól érzik magukat egymás között, de térbeli szegregációjuk nem is jelent teljes elkülönülést. A már majdnem ki-

sebbségben lévő falusiakkal – kisebb-nagyobb konfliktusoktól kísérve ugyan – alapvetően jó a kapcsolatuk. Önkormányzati képviselőjük a nem cigányoktól is kapott szavazatot. Igazi kivételes esetnek számít, hogy a „parasztok” gyakran lakodalomba vagy saját közösségi összejöveteleikre is meghívják az ismerős roma családokat (nem csak a zenészeket) (G. Fekete 1991). Vegyes házasságok azonban nincsenek. A két etnikum békés és kölcsönös tiszteletben él egymás mellett, ennek nem feltétele a térbeli szomszédság, sőt úgy tűnik, mindkét etnikumnak jót tesz a térbeli különállás. A laki példa szerint romatelep léte esetében is válhat a cigányság a falu szerves, a jövőben várhatóan a nem cigány lakossággal egyenrangú részévé. Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy a térbeli elkülönülés jelentheti a megoldást a „békés egymás mellett élésre”. Csupán arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy a tapasztalatok alapján az erőszakos integráció éppoly káros és eredménytelen, mint az erőszakos szegregáció, és példáink alapján létezik a térbeli szegregációnak olyan formája is, amely nem jár feltétlenül együtt a társadalmi szegregációval.

Azt hihetnénk, hogy az integrálódásra hajlamosabb rétegek elvándorlása felgyorsította a szegregáció folyamatát. Bizonyos mértékig ez bizonyára így is van, de vizsgálataink során azt tapasztaljuk, hogy a „jó példa” önmagában korántsem jelent húzóerőt. A „parasztok” értékrendjéhez közeledőt vagy a cigány közösség veti ki magából, vagy az onnan kiváló tagadja meg az övét. Az integrálódottak és az ezen az úton még el sem indult társaik között gyakorlatilag hiányzik a kommunikáció. Beret és Hídvégardó esetében a cigányság többsége már megtette az első lépéseket a beilleszkedés útján, de az eddigi eredmények elérésében segítő húzóemberek elköltözése veszteséget jelent, és ez a folyamat lassulásához vagy teljes megtorpanásához vezethet.

A bevándorlók többsége szociálisan hátrányosabb helyzetű, ami szintén lassítja vagy visszaveti az integrálódást, a rendelkezésre álló erőforrások szétforgácsolódásához vezet, és a térség külső támogatások iránti igényét és rászorultságát növeli.

A vándorlások által is növelt népességkoncentrációk nagysága, az adott településen jelenlevő romák száma és aránya a tapasztalatok alapján önmagában még nem határozza meg az integrálódás lehetőségét és kimenetelét. A faluban élő egyetlen cigány család éppúgy képes hosszútávon megkeseríteni a falu lakóinak életét, mint ahogyan tökéletesen beilleszkedni (például korábban Gagybátorban) s elfeledtetni, hogy az illető faluban cigányok is élnek. Másrésztől viszont egy nagyobb számú roma népesség is éppúgy lehet a faluban idegen test (Vízoly, Kázmárk), mint a faluhoz szervesen hozzátartozó közösség. Az utóbbira kiváló példa Hídvégardó, ahol az integrációban fontos szerepet játszik a cigányság belső struktúrája, összetétele is.

A népességmozgások a cigányság számára oly fontos családi kötődéseken keresztül összefűzik a térség falvait. Az egyik településen megindult folyamat kihat a vele „rokonságban álló” másik településre is. Eme hatások közvetlen kimutatása azonban a jelen vizsgálat keretein túlmutat.

5. A NAPJAINKBAN ÉRVÉNYESÜLŐ TENDENCIÁK ÉS A KIHÍVÁSRA ADOTT VÁLASZOK

Az előzőekben elmondottak alapján a napjainkban megfigyelhető folyamatok, főbb konfliktusok az alábbiakban foglalhatók össze.

A térségben a cigányság száma és aránya továbbra is dinamikusán növekszik. Ennek elsődleges forrása még mindig a – közelmúltig tapasztalható mérséklődését követően, a legújabb népesedési politikai intézkedések (állampolgári jogon járó családi pótlék) hatására ismét magasra szökő – természetes szaporodás. A magas szaporodási ráta éppen a leghátrányosabb körülmények között élők, a megélhetéshez szükséges jövedelmet ily módon remélő családoknál a leggyakoribb.

A térség egészében a romák számának gyarapodásában a korábbinál nagyobb szerepe van a bevándorlásnak. Érződik a térségen kívülről történő be-, illetve elsősorban a visszaáramlás hatása. A bevándorlások miatt tovább fokozódott a cigány népesség kontraszelekciója is: a letelepedők a térségből korábban elvándoroltak, de máshol megkapaszkodni nem tudók, a munkalehetőségek radikális csökkenésével végképp ellehetetlenülők, vagy a hatóságok előtt megbúvók, míg az elvándorlók a viszonylag jobb helyzetben élők, a korábbi ingázók közül kerülnek ki (Kováts 2002). Érdekes módon mindkét esetben a migráció a munkanélküliségre, a lakásgondokra és a fenyegető eladósodásra adott reakcióként értékelhető.

A térségen belüli népességmozgások irányainak alakulásában a központi intézkedések közvetlen hatása és a kistérségi érdekelemzők érvényesülése gyakorlatilag nem játszik szerepet. Megmaradt azonban a már meglévő gravitációs hatás, a lakáshoz jutási lehetőség, továbbá a helyi társadalom befogadó és védekező-készségének, az együttélés már kialakult formáinak, a két etnikum közötti kapcsolatoknak és a cigányság belső differenciálódásának meghatározó szerepe. A gazdasági munkamegosztás rendjébe való integrálódás esélyei oly mértékben beszűkültek, hogy a romákat vonzó hatásokról a térségben sehol sem lehet beszélni.

A cigányság mozgásait determináló fenti tényezők tartalmukban és hatásukban is változtak. Így a lakásvásárlási kedvezmények megszűnésével a biztos fedélhez való jutás lehetőségei között felértékelődött az önkényes lakásfoglalás módszere. Az önkormányzatok létrejöttével általánosan erősödött a helyi társadalom védekezése és a cigányok letelepedésével szembeni ellenállása (Kováts 2002).

A munkalehetőségek beszűkülésével, a szociális segélyezés helyben, mindenki számára látható és érezhető módon való megvalósulásával, a nem cigány népesség körében is megfigyelhető rohamos szegényedéssel, a tulajdon szentségének „helyreálltával” és a magánvagyon ellen irányuló bűntények számának növekedésével megváltoztak az együttélés keretei, általánosan csökkent a tolerancia, és nőtt a két etnikum szembenállása (Kemény 1999). A jelzett általános folyamatok azonban településenként más és más módon csapódtak le, így megmaradt a területi sokszínűség.

A térségen belüli vándorlások iránya eltérést mutat a cigányság korábbi és a nem cigány lakosság népességmozgásaihoz képest. Míg ez utóbbira a közelmúltig az „aprófalú–körzetközpont–kisváros–térségből ki” irányú, esetenként több lépcsőfokot is átugró lánc volt jellemző (a legújabb tendenciák ettől mintha eltérést mutatnának, de egyértelműen még nem mérhetők.), a cigányság inkább a „nagyobb település–kisváros–körzetközpont–aprófalú” úton mozog és e tendencia érezhetően egyre inkább eltolódik az aprófalvak irányába. A lakáshoz jutás feltételeinek megváltozása indította el ezt az eltolódást a kisebb, üres házakkal igen, de ellenálló képességgel már kevésbé rendelkező falvak felé, ahol a legkönnyebb lakást szerezni – akár foglalással is.

Megindult, illetve folytatódott a cigányság számának térségen belüli területi kiegyenlítődése, ami az össznépességen belüli arányokat tekintve erős polarizációt váltott ki, és a Belső-Cserehát teljes elcigányosodását vetíti előre. Ezt a folyamatot a nem roma népesség természetes csökkenése és a szociális szempontból hátrányos helyzetben lévők további tömeges be- és visszatelepülése tovább erősítheti.

Figyelemre méltó, hogy mindeközben a térségben az egyértelműen pozitív példaként említhető három település közül kettőben, Hídvégardóban és Bereten erőteljesen csökken, míg Lakon már csak mérsékeltebben növekszik a cigányok száma. Ez egyrészt a jelentősen lecsökkent természetes szaporodás, másrészt a munkanélküliség elől menekülést kínáló elvándorlás következménye. Ezekben a falvakban, ahol a hetvenes-nyolcvanas években, a férfiak szinte mindnyájan, a nők közül is sokan rendszeresen dolgoztak, a családok megtanulták beosztani jövedelmüket, tervezni a jövőt, s mindezek hatására – persze óriási eladósodás mellett – szépen gyarapodtak, az ezredfordulóra ismét minden bizonytalanná és kiúttalanná vált. A férfiakat a döntően miskolci munkahelyekről elbocsátották, a bányákat pedig bezárták. A családok többsége az asszony fizetéséből, rokkantnyugdíjból vagy munkanélküli segélyből él. Regisztrálatlan munkanélküliként a különböző szociális segélyekből próbálják fenntartani magukat. Az adóságok törlesztésére már nem is gondolnak. A már elfeledett mindennapos anyagi gondok újra jelentkeztek, aminek egyik első hatása, hogy a gyerekeket kiveszik a napköziből, így lazul az iskolával való kapcsolat. A tanulmány előző részeiben elemzett, az életmódváltást, a „kiemelkedést” lehetővé tevő három tényezőtől kettő: a munkahely által biztosított rendszeres jövedelem és az iskola már veszélyben van, s félő, hogy a harmadik tényező, a lakáskörülmények is gyorsan romlanak. Ehhez még az adóságok miatti árverezésre, kényszerű lakóhely-változtatásra sincs szükség. A felépített – általában csak egy családnak is szűkösen elegendő, 1–1,5 szobás – lakások az új generációkat már nem tudják befogadni, nekik pedig – a nem cigány fiatalokhoz hasonlóan – reményük sincs legális módon lakáshoz jutni. A szociális lakásépítés nem jelent mindenki számára megoldást, még akkor sem, ha az elmúlt években ez volt az egyetlen építkezési lehetőség a kisebb falvakban. Érthető tehát az összeszokált toldaléképületek, a deszkafalak és a lemeztetők számának gyors szaporodása.

Mindezek alapján a társadalomtól legnagyobb segítségre – talán paradox módon – a viszonylag jobb körülmények között élő cigány családok szorulnak. Az átmeneti időszakban ők veszítették a legtöbbet: a biztosnak tűnő egzisztenciájukat s a hitet, hogy ki lehet kapaszkodni a „cigánysorsból”. Talpon maradásuk, újbóli talpra állásuk stratégiai fontosságú lehet. Ez a kérdés a cigány családok kb. 10 százalékát érinti, elsősorban a már említett három településen és a Cserehát peremterületein.

A munkalehetőségek biztosítása a problémák megoldásának egyik legfontosabb feltétele, de önmagában ez – a napjainkban egyébként szinte elérhetetlennek tűnő cél – nem old meg semmit, hiszen kérdőíves felmérésünk alapján a munkaképes férfiaknak alig fele és a nőknek 20%-a vállalna munkát. Ők elsősorban az előzőekben említett, korábban már munkával rendelkező, az azzal járó életmódhoz hozzászokott romák köréből kerülnek ki.

A romák számának és arányának magas volta, sajátos életfelfogása és növekvő agresszivitása irritáló hatást vált ki a romló életkörülmények között élő nem cigány lakosságban. Ezt fokozza a cigány népesség által lakott lakások állagának teljes leromlása, a falu költségvetését súlyosan terhelő szociális segélyigény növekedése, a szociális segélyezés rendszerének látható eredménytelensége és a potenciális befektetőket távol tartó általános elmardottság. Mindez a falvak önkormányzatait valamiféle lépések megtételére ösztönözi.

A helyi társadalmak által kezdeményezett megoldások közül négy jelentős negatív hatásokkal járhat a települések társadalmi struktúrájára nézve. Az egyik ezek közül a teljes bezárkózás, a konfliktusok „távolságtartással” való kerülése, ami előbb-utóbb a falu kettészakadásához vezet. Ennél is komolyabb gondokat vethet fel, és erőszakhullámot válthat ki a cigányság betelepülésének erővel történő megakadályozása és a már ott élők elűzése. A harmadik forgatókönyv az adott helyzetbe való belenyugvást, a teljes passzivitást feltételezi, ami hosszútávon a falu teljes elértéktelenedéséhez és a konfliktusok kiéleződéséhez vezet. A negyedik változat a nem cigány lakosok erősödő elvándorlása, a maradók asszimilációja, beolvadása a többséggé váló cigányságba.

Egyetlen lehetőség áll a térség lakossága előtt: az együttélés új módjának, a falu életében résztvevők szerepeinek mindkét részről történő felvállalása. E hosszú távon eredményt hozó megoldásnak kidolgozása egyre sürgetőbb feladatként körvonalazódik. Hozzá általános recept nem adható, a cigányság helyi társadalomban betölthető/betöltendő szerepének feltérképezése falvanként, területenként másként valósítható meg.

Minden falu önkormányzatának át kell gondolnia az ott élő cigányság megjelenésének körülményeit, jelenléte okait, az együttélés történetének főbb állomásait, az ottani cigányok mentalitásához igazodó, illetve hagyományos megélhetési formák lehetőségeit, a falu gazdaságának várható vagy kívánt alakulását és abban a helyi cigányság helyét, lehetséges szerepét. Meg kell oldani a lakáshelyzet, a közeljövőben fellépő lakásigények, a lakáspiac várható vagy kívánt alakulásával kapcsolatban felmerülő feladatokat, meg kell találni a ci-

gányságnak a falukép alakításában, a közterhek vállalásában játszott és kívánatos szerepét, valamint meg kell őrizni a képzésben, oktatásban elért eredményeket.

A helyes stratégia és taktika csak ezek konkrét ismeretében dolgozható ki. A vizsgálat tapasztalatai alapján az így kialakuló „helyi tudásból” indulhatunk ki, és leszögezhetjük, hogy a „cigánykérdés” megoldása csakis a munka-lakás-iskola hármas egységében képzelhető el, nem szűkíthető le tisztán szociálpolitikai kérdésekre, és semmiképp sem lehetséges maguk a cigányok akaratára, ebbe az irányba mutató szándéka nélkül, vagy főként ellenében.

Szükség van törvényekre, a törvények cigányságra gyakorolt várható hatásainak elemzésére, de ezen túlmenően központi, az egész országra alkalmazott akciókkal nem lehet célt elérni. Minden településnek, mikrorégióknak magának kell megtalálnia a megoldáshoz vezető – várhatóan ezerféle – utat. A megvalósításban azonban a helyi önkormányzatok – jelenlegi erőforrásaik ismeretében – bármely út választása esetén külső segítségre szorulnak.

A cigányságnak a térségben tapasztalható nagyfokú koncentrációja, problémáik fokozott megjelenése és hatása a terület egészének fejlődésére rámutat a kérdés országos szintű kezelésének jelentőségére. Tájegységi nézőpontból a lehetséges stratégiák a következőképp értékelhetők:

(1) Ha a helyi társadalmak, önkormányzatok hozzáállása, a célra fordítható erőforrásai, ismeretei és módszerei nem változnak, a térség leszakadása az ország más részeitől gazdaságilag és infrastrukturálisan is folytatódik, az együttesen a tájegységi méretű slumosodás erősödéséhez, a cigányság problémáival összeolvadó tájegységi problémák felerősödéséhez, országos gondként való jelentkezéséhez vezet.

(2) Ha az önkormányzatok több pénzt kapnak segélyezésre, a halmozottan rossz szociális helyzetű családok megsegítésére, az csak a két etnikum közötti szembenállást növeli. A probléma lényege viszont nem változik, a kiváltó okok nem szűnnek meg, a konfliktus kirobbanása csak kicsit későbbre tevődik.

(3) Ha a csakis központi támogatással elképzelhető felzárkózás jelentős gazdasági fellendülés nélkül és a romákat „kihagyva” megy végbe és a helyiek az ingatlanárakat mesterségesen felverve próbálják megállítani a cigányság letelepedését, az nem jelent valódi megoldást, mivel a már meglévő cigányok lakta házak putrisodásához, illetve az önkényes lakásfoglalások számának növekedéséhez vezethet.

(4) Ha az országos politika a térség általános területi fejlődését tűzi ki célul, és a cigányság problémáit az elmaradottság problémakörének részeként, az általános gazdasági, infrastrukturális fellendüléssel kívánja megoldani, a fellendülés valóban magával hozhatja a cigányság számára is megfelelő munkahelyek létesítését, a jövedelemszerzés lehetőségét, illetve a társadalmi szolidaritás, a segítségi formák és források bővülését. Ugyanakkor kiválthatja az ingatlanárak emelkedését, ezen keresztül a putrisodás erősödését és az önkényes lakásfoglalások veszélyének növekedését is. Mindamellet a munkahely léte mindaddig csak pusztán lehetőség, míg a tudati viszonyok, a munkához való hozzáállás általánosan nem változik meg. Felzárkóztatási program tehát

nem létezhet nagyon komoly és átgondolt tudatformálási-képzési-kulturális program nélkül.

(5) Néhány település számára jelenthet kiutat, ha a térségben halmozottan jelentkező szociális és kulturális gondok, illetve a természeti és településszerkezeti adottságai alapján a szociálpolitika országosan kiemelt bázisává válik, ahol a központi kormányzat a testi és szellemi fogyatékosok, a magára maradt időskorúak, az állami gondozott fiatalok, az alulszocializált családok társadalmi beilleszkedésének kérdését európai módon, magas színvonalon, a területi fejlődést is előmozdítva, az egészségügyi, szociális, oktatási munkahelyeket ugrásszerűen megemelve, a felsőfokú végzettségű szakemberek letelepítése mellett próbálja megoldani.

(6) Egyedi megoldásként – jelentős külső támogatással – elképzelhető a térségen belül, de már jobb körülmények között és magasabb kulturális szinten élő cigány családokra, valamint az országosan egyre aktivizálódó cigány értelmiségre építve a területen a falusi cigány kultúra, művelődés, öngaztatas mintaterületének kialakítása. Ebben az esetben a módszerek között kiemelt jelentőséget kap a cigány népfőiskolák létesítése, a tehetséges gyerekek felkarolása, az amatőr művészeti csoportok, önismereti tanfolyamok létrehozása és támogatása, valamint az ezekhez (ösztönzéseként is) kapcsolt szociális juttatások, és nem utolsósorban a cigányságnak az önkormányzati munkába történő bevonása.

A hat eltérő stratégiából a térség számára az utolsó három jelent pozitív és csupán a 4. az egész térségre kiható elmozdulást. Ezek bármelyikének megvalósításához a térségi, kistérségi koordináció is nélkülözhetetlennek látszik, éppen a közös gond, a tájegységi szintű kezelés lehetősége, valamint a migráció áttekintett nagyságrendje és irányai alapján. E koordinációval lehet csak megvalósítani a sok időt, energiát megtakarító tapasztalatcserét, információáramlást, a „jó példák” terjesztését, a munkahelyteremtést, a képzés bizonyos szintjeit, a cigányság önszerveződéseinek generálását, a hatékony bűnüldözést, a kiemelt, kísérleti programokat, és elérni, hogy újabb 100 év múlva ne köszönjenek vissza a 100 évvel ezelőtti problémák.

Bibliográfia

- Bánlaky P. - Keyv B. 1999. *Falusi cigányok 1998. Élethelyzet, előítéletek, a „többiekhez” való viszony.* Kutatási zárójelentés. Szociális és Családügyi Minisztérium Család-Gyermek- és Ifjúságvédelmi Főosztály
- Cigányösszeírás 1895. A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények IX.* Budapest, 1895., 98. old.
- Csalog Zs. 1991. A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. In: *Bibó István Emlékkönyv - Századvég,* Budapest, Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern
- CSTF 1991. A Csereháti Falukutató Tábor felmérése
- G. Fekete É. 2002. *Az Észak Cserehát szociális felzárkóztató programja.* (Kézirat) ATÖSZ, Encs
- G. Fekete É. 1995. *A térség mely élni akar. A Cserehát-Hernád-Bódva vidék fejlesztési stratégiája I.* MTA RKK, Miskolc.

- G. Fekete É. 1993. A kultúráközvetítés intézményei és személyei Encsen (Esettanulmány). in.: *A kultúráközvetítés változásai*. (szerk.: Mezei I.) MTA RKK, Miskolc pp.135-146.
- G. Fekete É. 1991. *Faluinterjúk*. Interjúk Beret, Bódvarákó, Csenyéte, Hídvégárdó, Irota, Lak, Tornanádaska, Tornyosnémeti polgármestereivel, jegyzőivel, körzeti orvosaival, iskolaigazgatóival
- G. Fekete É. 1990. *Borsod-Abaúj-Zemplén megye demográfiai viszonyai, különös tekintettel az elmaradott térségekre*. (Kézirat) TS-2/2. Programiroda, Bp.
- G. Fekete É. 1988. *Bódvaszilas és Hídvégárdó mikrotársadalmának átalakulása 1900–1960*. (Kézirat) MTA RKK, Pécs
- Kemény I. (szerk.) 2000. *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Kisebbségek Közép-Kelet-Európában sorozat, VI. Osiris Kiadó-MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- Kemény I. (szerk.) 1999. *A magyarországi cigányok/romák*. Útmutató Kiadó, Budapest.
- Kováts A. (szerk.) 2002. *Roma migráció*. MTA Kisebbségkutató Intézet-Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, Budapest
- MSZMP KB. Határozat, 1961. június 20.
- MTF (1984): *A B-A-Z Megyei Tanács felmérése*
- Szabady E. (szerk.) 1974. *Népesedés politika – a világ népességi problémái*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. Vincze J. – Fekete É. – Kisgyörgy I. 1990. *A társadalmi környezetszennyezés B-A-Z megyében*. (Kézirat) MTA RKK ÉMO, Miskolc, 1990.